

Пошуком кращого державного ладу займалися мислителі різних народів світу, які за два з половиною тисячоліття створили чимало теорій демократії. Кожна епоха, кожна держава вносили новизну та своєрідність у трактування демократії. І сьогодні спостерігається нове бачення змісту демократії.

Розглянемо стисло сучасні основні теорії демократії: пролетарську (соціалістичну), плуралістичну, партисипаторну (демократію участі), корпоративну, елітарну, «комп'ютерну».

§ 1. Пролетарська (соціалістична) теорія демократії

Пролетарська (соціалістична) теорія ґрунтувалася на марксистському класовому підході. Вона виникла в XIX ст. як антитеза буржуазній (ліберальній) демократії, яка на перший план висувала громадянську свободу, тобто повну незалежність особистого життя індивіда від політичної влади, від держави, покликаної лише гарантувати, забезпечувати свободу особи.

Відповідно до пролетарської теорії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) демократія і свобода передбачаються лише для «трудящих мас», насамперед для пролетаріату. У центр уваги поставлена політична свобода, а про громадянську й не йдеться. Проголошувалася диктатура одного класу — пролетаріату відносно іншого — буржуазії, союз робітничого класу і селянства, спрямований проти скинутих експлуататорських класів. Увага акцентувалася на керівній ролі робітничого класу. Пролетарська теорія ігнорувала загальногромадянський консенсус і розвивала класову конfrontацію.

Повне відкидання приватної власності, а відтак, усякої автономії особи, підміна народу робітничим класом у пролетарській теорії була розвинута в програмних документах КПРС. У них акцентувалася увага на головній ролі комуністичної партії як авангарду робітничого класу, який керує процесом переходу до повної демократії — комуністичного самоврядування. Відкидався фундаментальний принцип поділу влади, без якого неможливе народовладдя. Був відкинутий принцип економічного, ідеологічного і політичного плуралізму. «Марксистсько-ленінська» партія розглядалася як державна структура, а не як громадська організація. У дійсності рекламиоване «соціалістичне народовладдя» допускало демократію лише у вузьких рамках, які визначалися вищим партійно-державним управлінням, котре зосереджує у своїх руках усю реальну владу.

§ 2. Теорія «плюралістичної демократії»

Теорія «плюралістичної демократії» була найвпливовішою у 60—70 роках ХХ ст. (Р. Аллен, Р. Даль, М. Дюверже, Р. Дарен-дорф, Д. Рисмен), хоча термін «плюралізм» введено у політичний обіг у 1915 р. англійським соціалістом Г. Ласкі. Відповідно до цієї теорії класи у сучасному буржуазному суспільстві зникли. Сучасне буржуазне суспільство складається з різних взаємодіючих «страт» — прошарків. Вони виникають у результаті спільноті тих або інших інтересів (професійних, вікових, матеріальних, духовних, релігійних та ін.). Оскільки ці інтереси не антагоністичні, то й відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення спеціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені групи — «групи тиску». Це професійні спілки, асоціації підприємців, пацифістські та патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Кожна «група тиску» діє у власних інтересах, а не керується загальною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, яких вони представляють, «групи тиску» беруть участь у політичному житті, використовують загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії та суспільно-політичні організації, прагнуть одержати доступ до засобів масової інформації з метою формування громадської думки.

Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у таких умовах є результат взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції, «вільної гри», що сприяє виявленню «загального інтересу», встановленню класового миру. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуючими економічними, професійними, релігійними, етнічними та іншими групами й асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, проте жодна з них не має монополії на владу. Відбувається «дифузія» політичної влади між урядовими і неурядовими інститутами. Різні суспільні інтереси, у тому числі інтереси трудящих, у такий спосіб максимально враховуються. Вважається, що завдяки такому плюралізму здійснюється народовладдя.

Звідси випливає положення про роль держави при «плюралістичній демократії»: держава є лише знаряддя узгодження інтересів різних груп, нейтральний арбітр між конкуруючими політичними групами, покликаний не допустити переваги одних над іншими, тобто охороняти умови вільної політичної конкуренції. При цьому діяльність «зацікавлених груп» зображується як не пов'язана з державою: переговори з іншими групами, укладення угод — колективних договорів профспілок із підприємцями — це різні форми тиску на інші групи.

При всій стрункості теорія «плюралістичної демократії» має внутрішні протиріччя і слабкі місця. Насамперед, нереальною є настанова на об'єднання всього населення в «групи

тиску», на їх рівність у впливі. Хоча бажаним проголошується залучення як можна більшої кількості громадян до «груп тиску», більшість із них приречена на пасивність у політичному процесі.

Наприкінці 70-х — 80-і роках ХХ ст., у зв'язку із занепадом популярності теорії «плуралістичної демократії», деякі її давні прихильники (Г.Парсонс, Р.Даль) перейшли на позиції теорії елітарної демократії.

§ 3. Теорія елітарної демократії

Теорія елітарної демократії виникла у 70—80-х роках ХХ ст. на основі поєднання елементів теорії еліт і теорії «плуралістичної демократії» (С.Келлер, О.Штаммер, Д.Рісмен). І

Рання теорія еліт («еліта» — краще, добірне, обране) розроблялася В.Парето, Г.Моска, Р.Міхельсом (кінець XIX — початок ХХ ст.). Її основне положення — у владі перебувають два класи: пануючі (еліта) і підвладні (народ, трудящі). Не маючи нічого спільногого з демократичними теоріями, рання теорія еліт відкидала спроможність мас до управління. Винятком є припущення Г.Моска про відновлення еліти за рахунок найздібніших до управління з числа активних нижчих верств суспільства. Але це аж ніяк не свідчить про демократичну позицію теорії раннього елітаризму, її ідеологи були переконані в тому, що правлячий клас концентрує управління політичним життям країни у своїх руках, а втручання неосвіченого народу в політику може лише дестабілізувати або зруйнувати сформовані громадсько-політичні структури.

Відповідно до теорії еліт кожне суспільство не схоже на інше внаслідок розбіжностей у природі своїх еліт. Воно обумовлено, крім інших чинників, нерівномірним поділом престижу, влади або почестей, пов'язаних із політичним суперництвом. Визнавалися два види прийомів і засобів правління більшістю з боку еліти — сила і хитрість. Еліту, яка віддає перевагу насильству, Парето називав елітою левів, а еліту, що тяжіє до хитрості — елітою лис. На думку Р. Парето, історія суспільств — це головним чином циркуляція еліт. Його підтримав Р. Міхельс у роботі «Соціологія партійних організацій у сучасній демократії». Він стверджував, що відбувається зміна еліт за законом олігархії, згідно з яким у всіх партіях, організаціях, незалежно від їхнього типу, «демократія веде до олігархії». Рядові члени організацій, нездатні до управління, висувають керівників, які «антидемо-кратизуються», перетворюються на «партійну еліту». Тобто на певному етапі демократія перетворюється на олігархію. По суті, демократія перетворюється на арену «циркуляції партійних еліт». Першочерговим завданням Р. Міхельс вважав формування «гідної» партійної еліти.

До Другої світової війни центр пропаганди елітаризму знаходився в Європі, США були її

«периферією» (праці Моска, Парето, Міхельса почали перекладати там лише у 30-х роках ХХ ст.). Після війни цей центр перемістився до США. Утворилося кілька елітарних шкіл. Якщо порівняти американську і західноєвропейську теорії еліт, можна побачити, що перша є емпіричні-шою, у ній переважають інтерпретації еліти з погляду структури влади і громадсько-політичних впливів. Другий є притаманною «ціннісна» інтерпретація еліти.

Ціннісні уявлення про еліти полягають в основі концепцій елітарного плюралізму (інакше — елітарної демократії). Теорії елітаризму та плюралістичної демократії, які раніше вважалися антиподами, знаходять у ній тісніші точки зіткнення.

Теорія елітарного плюралізму (або елітарної демократії) заперечує розуміння демократії як правління народу й обґруntовує демократичне правління еліт. Вона стверджує, що існує чимало еліт і жодна з них не домінує в усіх сферах життя. Між елітами, що переслідують різноманітні політичні цілі, але й мають загальну згоду щодо «правил гри», точиться конкуренція. Численність протиборчих еліт створює в суспільстві певний «баланс сил, який забезпечує демократичне вирішення питань влади».

Наприклад, С.Келлер стверджує, що в західному суспільстві лідерство належить не одній еліті, «а скоріше комплексній системі спеціалізованих еліт». Довільно розширяється коло еліт: до них відносять будь-яке більш-менш оформлене об'єднання людей. Вважається, що маси можуть суттєво впливати на еліти через вибори, «групи тиску», вимагати їхньої звітності. У цьому аспекті теорія елітарного плюралізму практично зникається з теорією «плюралістичної демократії». Місце соціальних груп як учасників (суб'єктів) політичного процесу прийняття владних рішень посіли еліти груп (плюралізм еліт). Саме їхня численність і конкуренція, їхній консенсус щодо основних цінностей і «правил гри» гарантує стабільність, високу цінність функціональності й ефективності демократичної системи.

Таким чином, теорія елітарної демократії виходить із розуміння демократії як вільного суперництва претендентів за голоси виборців, як форми правління еліт, більш-менш підконтрольних народу особливо під час виборів. Суть концепції елітарної демократії полягає в ідеї плюралізму еліт, «що виростають» на основі взаємодії суспільних груп. Ідея плюралізму еліт протиставляється ідеї влади в руках однієї еліти.

§ 4. Теорія партисипаторної демократії

Теорія партисипаторної демократії (демократії участі) (Дж. Вольф, К. Макферсон, Дж. Менсбридж) спирається на реформістські концепції неолібералів і соціал-демократів. У цілому, залишаючись на позиціях схильності до інститутів і цінностей ліберально-демократичної моделі суспільства, прихильники теорії демократії участі негативно ставляться до теорій плюралістичної і елітарної демократії. Вони ставлять

своїм завданням досягти дійовішої свободи і рівності, ніж це є в дійсності та ніж це записано в інших ліберально-демократичних концепціях. Відкидаючи погляди про нездатність мас до конструктивних політичних дій, прихильники демократії участі ведуть активний пошук каналів ефективного залучення громадян до процесу прийняття політичних рішень. Як стимулювання політичної активності нижчих верств суспільства пропонується підняття їх загального освітнього рівня, прилучання до основ політичної культури.

Прихильники теорії партисипаторної демократії вважають, що можна уникнути обрання легальним шляхом тиранічного правління внаслідок некомпетентності більшості народу. Для цього не обов'язково виключати з політичного процесу народні маси. Дійовішим засобом є встановлення інституціональних перепон для появи тиранії. Мається на увазі добра інформованість громадськості, здатність здійснювати демократичний контроль за допомогою загальних виборів і представницького уряду.

Широке залучення освічених громадян до політичного процесу, децентралізація і контроль за прийняттям найважливіших рішень в змозі, на думку авторів цієї теорії, поліпшити перспективу досягнення дійсної свободи і рівності або хоча б примирити розбіжності в змісті цих понять у теорії і практиці. Тут мова йде про здатність простих людей управляти суспільством, що є прямо протилежним елітарним теоріям, які віддають пріоритет еліті. Істотною є вимога, запропонована прихильниками даної теорії, до обранців народу в представницьких органах: вони повинні виражати не лише власну думку з тих чи інших питань державної політики, але й керуватися думкою своїх виборців.

Демократія участі є змішаною формою — поєднанням прямої і представницької демократії — організованою як «піраміdalна система» із прямою демократією в основі і демократією делегатів на кожному наступному рівні, починаючи з основи.

Передбачається, що якщо на рівні робочого місця, комуни, суспільства можна виробити загальну владу, то на вищому рівні об'єднання делегати повинні виступати в ролі посередників при формуванні загальної волі. Лідер є покликаним обслуговувати інтереси членів організації, яка його висунула, і знаходиться під жорстким контролем із боку громадськості. Оцінка лідера залежить від досягнення суспільством кінцевого результату за його допомогою.

Таким чином, теорія партисипаторної демократії обґруntовує необхідність широкої безпосередньої участі громадян як у прийнятті життєво важливих рішень, так і в їхній підготовці та здійсненні, тобто в усьому політичному процесі.

§ 5. Теорія корпоративної демократії

Теорія корпоративної демократії є однією з поширених. Вона виникла одночасно з

появою організацій бізнесу і робітничого класу, які захищали інтереси не окремих підприємців або робітників, а корпоративні інтереси всіх членів відповідних організацій. Демократія представляється як інституціональний механізм для виробітки політики, державних рішень за допомогою представників політичної еліти країни та лідерів обмеженого числа робітничих організацій, тобто еліти бізнесу і профспілок.

Передбачається, що така взаємодія надає можливість корпоративним організаціям набувати монопольного права представляти інтереси всіх членів відповідних корпорацій в обмін на прийняття на себе деяких обмежень, визначених державою.

Ця теорія розглядає демократію як погоджувальне, неконкурентне правління керівників корпорацій, найманіх робітників і підприємців, а також партій. При цьому корпорації мають право представляти всіх робітників тієї чи іншої галузі. Держава, у їх трактуванні, виступає в ролі арбітра.

Теорія корпоративної демократії має точки зіткнення з теорією «плуралістичної демократії». Вони визнають наявність центру сили поза органами державної влади. Однак, позаяк перша стверджує, що конкуруючі «групи тиску» впливають на виробітку державної політики, корпоративісти виходять із того, що лише обмежена кількість груп — не конкуруючих, ієрархічно організованих, що перебувають під контролем держави, здатні впливати на формування і проведення політики. Прихильники даної теорії ставлять на місце конкуренції еліт консенсусні методи прийняття рішень.

Теорія корпоративної демократії знайшла практичне застосування в регулюванні соціальних відносин (оплата та охорона праці, соціальне забезпечення та ін.). Проте її положення не можуть бути поширені на всю діяльність держави, тому що обмежують права індивіда на користь крупних корпорацій, бюрократії.

Вважається, що корпоративна теорія близче до теорії елітарної демократії і може розглядатися як її різновид.

§ 6. Теорія «комп'ютерної демократії»

Теорія «комп'ютерної демократії» (родоначальник — Г.Краух, ФРН) виникла у результаті розвитку нових технічних розробок у галузі засобів зв'язку й електронно-обчислювальної техніки, які привели до оформлення нового напрямку — телекомп'юнікації (попарне об'єднання ЕОМ і телебачення, ЕОМ і телефону, телебачення і супутникового зв'язку). Генетичне пов'язання з попередніми теоріями демократії, теорія комп'ютерної демократії ґрунтуються на досліджені сутності змін у системі демократичних інститутів, які відбулися унаслідок «комунікаційно-комп'ютерної революції». На думку Г.Крауха, ця теорія «дозволяє вирішити проблеми демократії за

допомогою електроніки» на вищому рівні, ніж інші теорії. Однакове ставлення людей до машин створює необмежені можливості для розвитку демократії за допомогою кібернетики.

Переваги комп'ютерної демократії в порівнянні з іншими демократіями вбачаються її ідеологами (Р.Гароді, Дж.Мартін та ін.) у такому.

1. Комп'ютерна техніка відкриває широкі можливості для громадян щодо володіння приватною власністю. Перетворюючись на доступну для придбання і використання в побуті, вона слугує свідченням «рівного» залучення всіх громадян до досягнень науково-технічного прогресу. У силу того, що електронна техніка використовується на автоматизованих підприємствах, наука проголошується «колективною власністю», а трудячі — її співвласниками. Йдеться про «демократизацію» економіки.
2. «Телекомп'юнікація» призводить до збільшення кількості професій, зростання ролі сфери обслуговування. Це трактується як «демократизація» суспільства, поповнення рядів опозиції правлячої партії новими соціальними групами — «групами за інтересами».
3. Кібернетика дозволяє встановити «безпосередній зв'язок між державою та особою». Цей індивідуальний зв'язок через комп'ютер кваліфікується як «пряма демократія», яка дозволяє провести «миттєвий референдум» з будь-якого питання. Р.Гароді зазначає: комп'ютер і телебачення створять можливість «перманентних зборів цілого народу, де кожна індивідуальна думка реєструватиметься і підраховуватиметься». Дж. Мартін сподівається, що за допомогою комп'ютерної техніки проблема «демократії участі» буде вирішена як у місцевому і національному масштабі, так і у світовому; супутники зв'язку зроблять телебачення «загальносвітовим екраном». У цьому він убачає єдиний шлях, що приведе до «порозуміння між народами» і створення «духу комун».

Плюралістична сутність теорії «комп'ютерної демократії» дозволяє її авторам відстоювати демократичні принципи рівності всіх членів суспільства на тій підставі, що вони знаходитимуться в «однаковому відношенні до машин» і матимуть можливість «давати поради» політичним і державним діячам, які їх враховуватимуть. По суті, вищим досягненням демократії ідеологи цієї теорії вважають пропускну спроможність інформації в суспільстві. Суспільство та пам'ять ЕОМ як «системи, що саморегулюються», є для них «інформаційним простором», в змозі діяти аналогічно завдяки схожості принципів роботи.

Кібернетичний підхід відбиває процес переробки інформації, і зводити демократію до цього процесу, щонайменше, неправильно. Проте сучасна кібернетика спроможна справляти величезний вплив на розробку системної методології.